

Programma Waterkracht!

HET GELDERSE WATERLINIELANDSCHAP ALS INSPIRATOR VOOR VERNIEUWING

Waterkracht! is een 3-jarig project in het Gelderse deel van het waterlinielandschap. Het programma zet in op blijvend behoud van sporen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Maar behoud moet wel hand in hand kunnen gaan met ruimtelijke vernieuwing. Vernieuwing op het gebied van wonen, werken, recreatie, natuur en veiligheid. De Nieuwe Hollandse Waterlinie biedt ook voor Gelderland grote kansen op nieuwe inkomsten en op verbetering van ruimtelijke kwaliteit. Welke kansen worden opgepakt, bepaalt u zelf! Het programma Waterkracht stimuleert lokale partijen mee te doen met eigen ideeën en op eigen initiatief.

HOE WERKT HET?

Goede ideeën die het waterlinielandschap tot leven wekken, kwaliteit aan het landschap toevoegen en voor betrokkenheid van de omgeving zorgen, maken kans op financiële ondersteuning en begeleiding vanuit het Programmteam Waterkracht! Jaarlijks kunt u een idee inleveren vóór 31 maart en 31 september. Het Programmteam kiest samen met het Cultuurpact Rivierengebied elke ronde 2 ideeën die worden ondersteund bij de realisatie.

WIE KAN EEN PLAN INDIENEN?

Iedereen die woont, werkt of recreëert in het

STOER, OPVALLEND OF JUUST DIEP VERSCHOLEN... FORTEN, DIJKEN, KAZEMATTEN, INUNDATIES, GROEPSSCHUIPLAATSEN, VOETVEREN EN SLUIZEN... HET GELDERSE WATERLINIELANDSCHAP HERBERGT CULTUURHISTORISCHE SCHATTE. DIT PRACHTIGE GEBIED LOOPT OVER VAN DE MOGELIJKHEDEN VOOR ONDERNEMERS EN INSTANTIES DIE WERK WILLEN MAKEN VAN SPANNENDE SPEURTOCHTEN, EEN HAPJE, EEN DRANKJE, EEN OVERNACHTING, THEATER EN EXPOSITIES.

Gelderse waterlinielandschap kan meedoen. Dus bewonersgroepen, lokale bestuurders, ondernemers, culturele instellingen, verenigingen voor kunst, cultuur en erfgoed, fortexploitanten, monumentencommissies en kunstcommissies. Wie samen met andere partijen een plan maakt, heeft meer kans van slagen. Dat was vroeger het geval en zo werkt het vandaag en morgen evengoed.

BENUT HET WATER NU HET KAN

Het tij voor nieuwe initiatieven langs de linie is bijzonder gunstig. De culturele schijnwerper van Nederland staat gericht op de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het is immers straks, naast Rijksmonument, ook UNESCO-, werelderfgoed. Al die aandacht werkt in het voordeel van gemeenten en andere lokale partijen in het Gelderse gebied. Er zijn nu volop kansen en mogelijkheden. Dus doe mee en timmer samen aan de weg met uw eigen activiteit, onderneming of verhaal.

DOE MEE! SAMEN MAKEN WE DE CULTUUR-HISTORISCHE WAARDEN VAN DE NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE MEER ZICHTBAAR. SAMEN STIMULEREN WE DE BELEVING VAN HET WATERLINIELANDSCHAP. SAMEN VERBETEREN WE HET LEEFKLIMAAT EN DE RUIMTELIJKE KWALITEIT.

Een nieuwe melodie voor de waterlinie

In het linielandschap zit muziek. Tussen de lijnen liggen de forten, batterijen, groepsschuilplaatsen, dijken en sluisen als muzieknoden in het landschap. Het water, aangevoerd door Lek, Linge, Waal en Maas, is de sleutel tot de melodie. De mensen zijn de spelers die gezamenlijk en met de juiste instrumenten de muziek doen klinken. Vroeger klonk een militaire mars. Het is nu tijd om een nieuw muziekstuk te componeren. Een stuk dat past bij de behoeften van nu.

Amfitheater Fort Werk aan het Spoel en het Forthuis, ontworpen door het Utrechtse architectenbureau MONK. Het huis is in hout uitgevoerd, waarmee verwezen wordt naar de van oorsprong in hout opgetrokken bouwwerken op en rond de linieforten. In het Forthuis komt een duurzaam ambachtelijk en biologisch horecabedrijf. Daarbij komt een werklokaal voor activiteiten als kunsttentoonstellingen, kamerconcerten, workshops, vergaderingen en recepties. Op de achtergrond staat een bomvrij gebouw. Deze zal als kleedkamer voor het openluchttheater gaan functioneren.

UNIEK

Het Gelderse waterlinielandschap is een uniek landschap. De sporen zijn symbolisch voor de typisch Nederlandse manier van waterbeheersing voor droge voeten en verdediging van nationale zelfstandigheid. De leesbaarheid van die sporen is belangrijk voor ons cultureel bewustzijn en voor toekomstige generaties. De waterlinie heeft de potentie om in de nabije toekomst de status UNESCO-erfgoed te krijgen. Hierdoor zal het linielandschap ook op de internationale kaart staan. Dit biedt kansen voor het gebied

om zich te profileren als werelderfgoed. Voorwaarde is natuurlijk dat de kenmerkende gebiedseigenschappen zichtbaar blijven, of worden! De rijke cultuurhistorie van de waterlinie kan de toekomstige ontwikkelingen op slimme wijze een krachtig karakter geven.

DE RODE DRAAD

De bouwers van de waterlinie kenden het landschap als hun broekzak. Evenals de mensen die in een mistig verleden het gebied hadden ontgonnen. Zij zagen de voordelen die het landschap bood en maakten er vernuftig

gebruik van. Kennis over het gebied is de rode draad die ook nu weer opgepakt kan worden.

LANDSCHAP VOL HERINNERINGEN

Het linielandschap vormt een bonte verzameling van plekken met verhalen. In dit landschap kun je 'verhaal halen'. De verhalen en kwaliteiten kunnen voortleven in ruimtelijke, culturele of economische ontwikkelingen. Dit kan door transpositie. In de muziekwereld houdt dit in: het omzetten van een muziekstuk naar een andere toonsoort. Transpositie wordt hier ingezet als een manier om intacte, vervaagde of verdwenen cultuurhistorie – het verhaal – op herkenbare wijze te vertalen naar eigentijdse functies, vormen en materialisaties. Het is dan wel belangrijk dat de 'componisten' en 'muzikanten' zoveel kennis hebben van de 'noten' dat zij het 'muziekstuk' kunnen lezen en spelen.

FORTEN IN EEN NIEUWE TOONHOOGTE

De vertaling van cultuurhistorie - het grote verhaal van de waterlinie - naar eigentijds gebruik kan op ongelooflijk veel manieren.

Prille strijd tegen het water herleeft in het spel.

Verdedigingsfort in Lent leeft voort als Wijnfort.

Verbeelding heldendaad van Hansje Brinker.

Ontwikkelingen op het vlak van water, natuur en steden- of dorpsbouw kunnen daarbij de rol van aanjager spelen. Hiernaast en hieronder zijn voorbeelden gegeven van transpositie waarbij speciaal is gelet op begrijpelijke vertaling en op herkenbaarheid van het lied van de waterlinie in een nieuwe toonhoogte.

OPENLUCHTTHEATER RIVIERENLAND OP FORT WERK AAN HET SPOEL

Bij Culemborg ligt Fort Werk aan het Spoel. De stichting die het fort beheert heeft een plan ontwikkeld waarin op de plaats van de oude Genieloods een amfitheater wordt aangelegd in een kuil. De zijanten van de kuil zullen de tribune gaan vormen van wat het eerste openluchttheater in rivierenland wordt. Het bijzondere van dit amfitheater is dat, als er geen voorstellingen in plaatsvinden, het op natuurlijke wijze één met de omgeving blijft. De Genieloods wordt gerenoveerd en krijgt een nieuwe plek.

Waterkracht

HET GELDERSE WATERLINIELANDSCHAP ALS STUWENDE KRACHT VOOR VERNIEUWING

HOLLANDSE WATERLINIE™
LAAT JE VERRASSEN
PROGRAMMA WATERKRACHT!

Wist u dat?

- ~ het water al 2000 jaar geleden in de strijd werd geworpen?
- ~ de waterlinie van de Bommelerwaard in de religieuze regio, de bijbelbelt, ligt?
- ~ de sleutel tot inzet van water voor de oorlogvoering destijds rond de splitsing van de Rijntakken, in het oosten van het land, lag?
- ~ groepsschuilplaatsen soms als kazemat - in de zin van 'moordkuil' - werden ingezet?
- ~ een waterput op de Elterberg is genoemd naar de grondlegger van alle waterlinies?
- ~ een waterlinie die te bevaren is een falliekante mislukking belooft te worden?
- ~ het rond midden 19^e eeuw zeker twee weken duurde eer de waterlinie blank stond, vier weken zelfs als de boeren de kans werd gegeven hun vee in veiligheid te brengen?
- ~ de Diefdijk eerst aan de oostkant, daarna aan de westkant van de waterlinie lag?
- ~ het punt van waterverdeling bij Pannerden van levensbelang werd voor de waterlinie door de opkomst van een militaire grootmacht aan onze oostgrens?
- ~ er al begin 19e eeuw sluisen bestonden die tegen het hoge water in konden worden geopend?
- ~ in Gelderland de waterlinie het meest te beleven is als onderdeel van de machtige rivierendelta van Nederland?
- ~ rond het fort op de spoorweg bij de Diefdijk en rond fort Asperen dijkdoorbraakkolken (wielen) zijn gaan fungeren als fortgracht?
- ~ door de moerassen bij de Diefdijklinie een culturele scheidslijn loopt, een grens die tot uiting komt in dialect en volksgeloof?
- ~ de Duitsers de laatste verdedigers van de waterlinie waren?

COLOFON

Dit is een uitgave van Gelders Genootschap, gemaakt in het kader van het programma 'Waterkracht! Het Gelderse waterlinielandschap als stuwende kracht voor vernieuwing' Auteurs Ferdinand van Hemmen, Elianne van Winden

Bezoekadres Zijpendaalseweg 46 Arnhem
Postadres Postbus 68, 6800 AB ARNHEM
Website www.geldersgenootschap.nl

Meer informatie?

WILT U MEER WETEN, DAN KUNT U CONTACT OPNEMEN MET HET PROGRAMMATEAM WATERKRACHT!

HET PROGRAMMATEAM BESTAAT UIT:

Gelders Genootschap, vereniging ter bevordering en instandhouding van de schoonheid van stad en land (programmaleiding)
KCG, Gelders Kenniscentrum voor Kunst en Cultuur
Gelders Erfgoed
Bureau Ferdinand van Hemmen, Landschapshistorische Producties
Provincie Gelderland

CONTACTGEGEVENS:

Programmteam Waterkracht!
p/a Gelders Genootschap
Zijpendaalseweg 46, Postbus 68
6800 AB ARNHEM

Contactpersoon en programmaleider Waterkracht!:

Elianne van Winden: e.van.winden@geldersgenootschap.nl

Programma Waterkracht! wordt in opdracht van en in samenwerking met Provincie Gelderland uitgevoerd.

GELDERS
ERFGOED

provincie
Gelderland

De waterlinie door mijn ogen

Vóór de Nieuwe Hollandse Waterlinie

WATERWILDERNIS

Nederland is ontstaan in een delta waarin rivieren en zee elkaar ontmoetten. De delta was een waterwildernis.

Maar zijn vruchtbaarheid trok al vroeg de aandacht van de mens. Duizend jaar geleden startte de grootscheepse verovering van het land op het water. Om het land bruikbaar te maken, moest het water worden beheerst. Dat gebeurde door aanleg van dijken, kaden, sloten, weteringen en sluizen. De dorpen gingen eerst nog op eigen houtje te werk. Maar tenslotte werkten ze samen om dijken met elkaar te verbinden en de afwatering te verbeteren. Door die samenwerking veranderde de delta in een lappendeken van polders.

WATERWOLF

De dijk zorgde voor de uitbraak van een ware oorlog tussen mens en natuur. De rivieren waren door de bedijking teruggedrongen naar een kleine ruimte. Als het regenwater in de herfst of het smeltwater in de lente toestroomde, klon het rivierwater angstwekkend hoog. Dijkbreuken veroorzaakten verwoestende overstromingen. Daarmee was de 'waterwolf' geboren. Wanhopig probeerde de mens de waterwolf te temmen om de delta te kunnen blijven gebruiken voor zijn broodwinning. De vele doorbraakkolken langs de dijken belichamen het geweld van rivieren en zee, maar ook het verbluffende menselijke herstelvermogen.

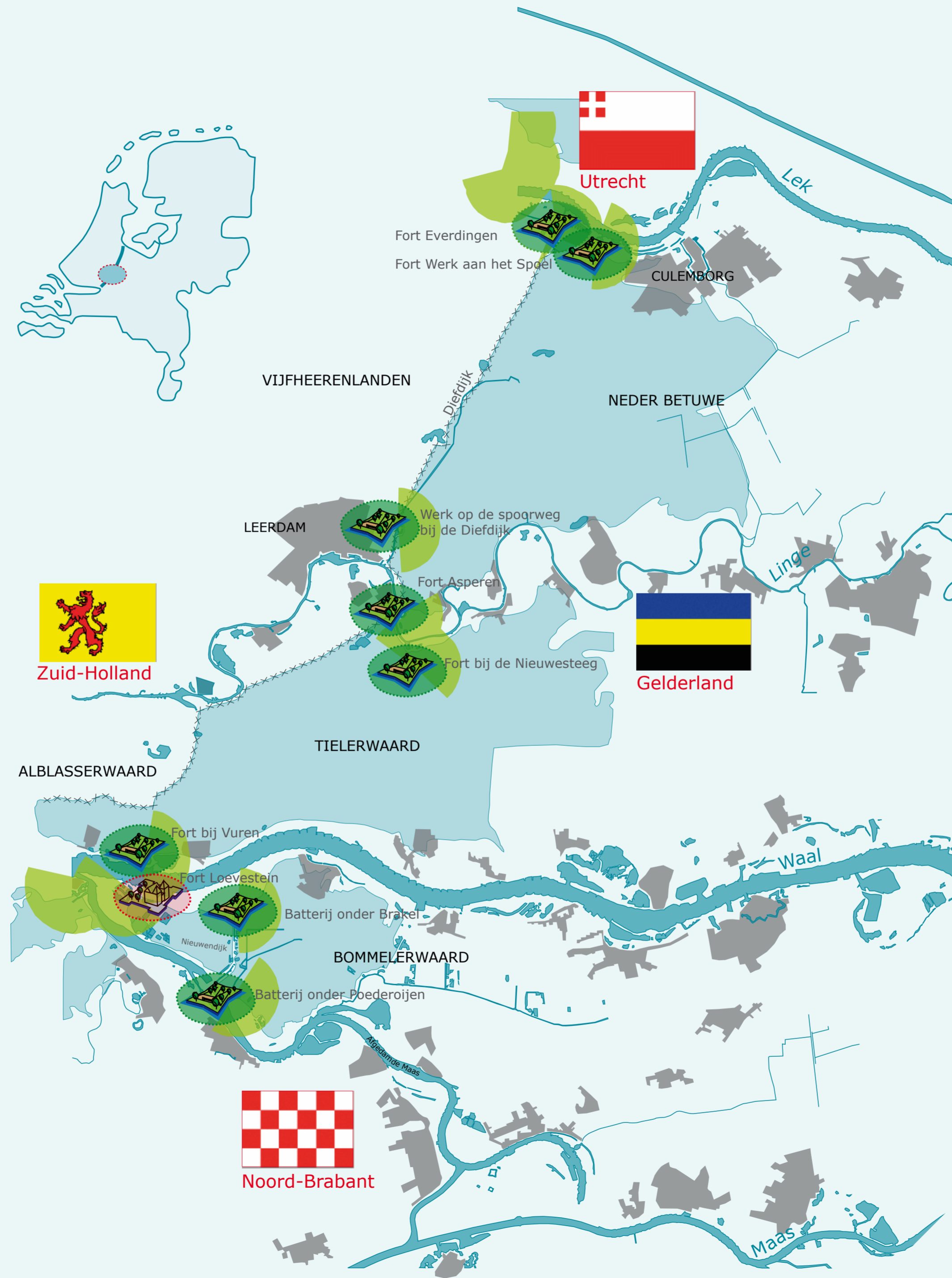
WATER ALS WAPEN

Al sinds de Middeleeuwen beseften de bewoners van de delta dat ze het water konden inzetten als wapen. Door op het juiste moment en op de juiste plek een dijk door te steken, kon de vijand een nat pak worden bezorgd en worden verjaagd. Bekende voorbeelden zijn de onderwaterzettingen – inundaties - bij de inname van Den Briel en het ontzet van Leiden in de Tachtigjarige Oorlog. Minder bekend is het doorsteken van dijken door de Staatsen in de Duffelt, het Land van Maas en Waal en de Bommelerwaard. Ontdekt werd dat zulke inundaties lastig te sturen waren en grote schade veroorzaakten. De oplossing was een beheerst onder water zetten door slim gebruik te maken van het al eeuwenlang bestaande stelsel van sluizen, weteringen, sloten, kaden en dijken.

WATER ALS VERDEDIGINGSLINIE

In 1672 werd het beheerst onder water zetten een groot succes. Een machtig Frans leger was bij Lobith de verzande Neder-Rijn overgestoken en de Betuwe binnengedrongen. Prins Willem III liet in Utrecht en Holland de sluizen openen. De boerensloten en -weteringen transporteerden het water naar de kleine polders uit de tijd van de ontginningen. De polderkaden en dwarsdijken die al eeuwenlang hadden beschermd tegen overstromingswater moesten nu het inundatiewater vasthouden. Zo ontstond in de zomer van 1672 een eindeloze blauwe massa, waarin de Franse opmars doodliep. De waterlinie was geboren.

Kaart De Nieuwe Hollandse Waterlinie

De kracht van het waterlinielandschap

Sinds de Middeleeuwen moesten dijken, kaden, sluizen en weteringen het land behoeden voor overstroming. Na de aanleg van de waterlinie konden die voorzieningen van waterbeheersing ook omgekeerd worden ingezet, voor het onderdompelen van land om de vijand tot staan te brengen. De Nieuwe Hollandse Waterlinie vormt daarmee een cultuurlandschap dat boekdelen vertelt over vele eeuwen veerkrachtig omgaan met water. De forten, sluizen, dijken en groepsschuilplaatsen symboliseren een typisch Nederlandse oplossing in de landsverdediging. Ze zijn dan ook niet voor niets aangewezen als rijksmonument.

FORTEN

In de 19e eeuw verrezen forten rond de accessen, de plekken waar de vijand met droge voeten door de linie kon breken. Dat waren de oeverwallen van Lek, Linge, Waal en Maas en de hoge wegen die de waterlinie doorsneden. De forten beschermden ook de inundaties-luizen. In het doornatte Gelderse deel van de waterlinie speelden forten een minder opvallende rol in de verdediging dan in Utrecht waar meer niet te inunderen terreinen lagen.

WAAIERSLUIJS

Het sleutelinstrument van de waterlinie was de waaiersluis. Deze vernuftige sluis kon tegen het hoge buitenwater in worden geopend. De waaiersluizen beheersten het water op de grens van Gelderland en Holland, zoals bij Fort Asperen. Ze boden de kans om overstromingswater zodanig te laten wegstromen dat het vitale hart van Nederland veilig was. Maar ze konden ook worden gebruikt om de oprukkende vijand te laten stranden in een drasplas.

VOORUITGANG EN AANPASSING

Uitvinding van nieuw wapentuig dwong herhaaldelijk tot bijstellen van de verdediging.

Grote gevolgen had de invoering van het kanon met getrokken loop, de brisantgranaat met zijn vreselijke schervenregen en het vliegtuig. In de 20e eeuw speelden de stoere forten geen hoofdrol meer in de verdediging van de accessen. Het accent kwam te liggen op verspreid gelegen kleine betononderkomens: kazematten en groepsschuilplaatsen. Met de komst van nieuwe accessen in de waterlinie - een spoor- of autoweg - werd de verdediging opnieuw aangepast.

ANGST VOOR DE PRUISEN

In de 19e eeuw werd Pruisen een geduchte militaire macht. In die tijd begon het slakken-tempo van de onderwaterzetting zorg te baren. De angst ontstond dat de Pruisen eerder in de waterlinie zouden staan dan het water! Dit leidde tot de bouw van een groot fort op de Rijntakkenplitsing bij Pannderden. De eenzame veste moest de watertoevoer naar het hart van de waterlinie waarborgen. Op den duur werd het inundatiestelsel nog verbeterd door aanleg van inundatiekanalen, zoals bij Tiel en Culemborg. Het rivierwater kon daardoor sneller naar de inundatiekommen vloeien.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

Na de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden (1813) werd de waterlinie krachtiger dan ooit. De blauwe gordel die het hart van Nederland moest beschermen, werd gereorganiseerd en schoof oostwaarts op. Zo kon ook de stad Utrecht worden verdedigd. De nieuwe linie van water liep van de Zuiderzeekust bij Muiden-Naarden tot de Biesbosch.

GELDERS WATERLINIELANDSCHAP

De Nieuwe Hollandse Waterlinie lag voor een belangrijk deel in Gelderland. Ze strekte zich uit in de westelijke delen van de Betuwe, de Tielervwaard en de Bommelerwaard. De waterlinie liep hier door het hartje van de delta en kruiste de Lek, de Linge, de Waal en de Maas. Oude dwarsdijken fungeerden als inundatiedijk. De imposantste was de Diefdijk die al eeuwenlang de Vijfheerenlanden en de Alblasserwaard had beveiligd tegen het Gelderse water.

LANDGEBRUIK

Het Gelderse deel van de waterlinie was het natste deel van de nationale linie. Dit gebied is zwaar getekend door een langdurige strijd tegen het water. Veelzeggend zijn hier de boerderijen op terpen en de relictten van

watermolens en boezems voor opslag van binnenwater. In dit waterrijke land waren grienden, eendenkooien en hooilanden de hoofdbron van het bestaan.

DWAALLICHTEN, HEKSEN EN WEERWOLVEN

In het door water gekweld Gelderse gebied drukten moerassen een stempel op de volkscultuur, op dialecten en bijgeloof. De frustraties over de wateroverlast waren een voedingsbodem voor een angst voor heksen en weerwolven. In het Gelderse waterlinielandschap bestaan oude volksverhalen over schimmen die 's nachts met een stalcaars rondlopen op plekken waar woonbuurten zijn vergaan. Andere verhalen reppen over verzwolgen boerderijen die met helder weer zijn te zien in de putdiepe dijkdoorbraakkolken.

Weerwolfhuisje bij de Rietveldsche Wetering in Culemborg; het is er nog steeds niet pluis.

Zo kreeg een unieke linie gestalte, die vriend en vijand ontzag inboezemde. Misschien hoefde er daarom nooit slag om haar geleverd te worden. Zelfs zijn er aanwijzingen dat de waterlinie Nederland herhaaldelijk heeft behoed voor verlies van zijn zelfstandigheid.

Eeuwenoud cultuurland langs de Diefdijk waar je het zweet rukt van de ontginners.

Kinderen ontdekken Moeder Natuur rond een oud boerenslootje in Culemborg.

Geraakt door het waterlinielandschap

‘ Het fort heeft een grote aantrekkingskracht op mij. Het intrigeert en de sfeer eromheen heeft iets geheimzinnigs en romantisch. Dat mensen zo’n linie gebouwd hebben waar complete dorpen en buurtschappen onderdeel van zijn... Fascinerend. ’

Margot Odijk-Rooymans is vrijwilliger en gids op Fort Asperen

‘ Het enige wat ik nog wel gezien heb waren de onafgemaakte en onafgewerkte waterwerken waarvan wij veronderstelden dat het bedoeld was om het gebied voor de Diefdijk te inunderen. Maar dat is nooit gebeurd. Ze vlogen er ook over hè.. ’

Henk Meijer (1914) was stukscommandant in de buurt van de Diefdijk en fort Everdingen, vlakbij Culemborg